

УДК 930.253 (477) : 2-523.6-055.1 (477-25) «1800/1925» (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.259>

Олександр Чучалін*

**МАТЕРІАЛИ АРХІВНИХ ФОНДІВ ЦДІАК УКРАЇНИ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
КИЄВО-ВИДУБИЦЬКОГО МИХАЙЛІВСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

Анотація: *Статтю присвячено огляду корпусу джерел архівних фондів ЦДІАК України, пов'язаних з історією Києво-Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря – відомого духовного центру XIX – початку XX ст. Автором згруповано та проаналізовано матеріали архівних фондів, охарактеризовано їх інформаційний потенціал. Встановлено, що у монастирській діловодній документації зафіксовані земельні володіння обителі, її доходні та витратні сторони, зміни у майновому стані, побудова культових і господарських споруд, організація благодійницької та просвітницької діяльності.*

Завданнями статті є не лише дати характеристику наявним архівним джерелам з історії монастиря, а й визначити ключові напрями можливих досліджень минулого обителі для майбутніх дослідників. Основну увагу приділено саме писемним джерелам, сконцентрованим в окремому фонді ЦДІАК України.

Ключові слова: *ЦДІАК, фонд, матеріали, Києво-Видубицький монастир, Київська єпархія, господарська діяльність, благодійництво*

Здобуття Україною незалежності, звільнення науковців від комуністичної атеїстичної пропаганди, розсекречення фондів вітчизняних архівних установ спричинили сплеск інтересу до історії Православної церкви в Україні та її монастирів. Оскільки всяке історичне дослідження вимагає достатньої та достовірної джерельної бази, її розширення й аналітична оцінка є пріоритетним завданням для відновлення одного з важливих напрямів історичної науки – церковної історії.

Дослідники історії українських монастирів часто стикаються з проблемами браку джерельної бази щодо конкретних православних обителі. Війни, повстання, революції, пожежі та стихійні лиха знищували цінні писемні матеріали й архітектурні пам'ятки. Тому значна частина сторінок української історії є малодослідженою. Ключовим завданням сучасних українських науковців-істориків стає пошук і введення до наукового обігу доступного сьогодні матеріалу. Історія Києво-Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря також ще сповна не написана. У силу різних історичних обставин частину його писемних і матеріальних джерел було втрачено, однак значний масив документів збережено та сконцентровано в окремому архівному фонді монастиря (Ф.130), що перебуває на збереженні у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (далі – ЦДІАК України).

* Чучалін Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3876-8237>; e-mail: aleksandr02.1989@gmail.com

Сьогодні у сховищах ЦДІАК України сконцентровані та перебувають на збереженні фонди всіх монастирів Київської єпархії XIX – початку XX ст. У синодальний період практично кожний православний монастир Київської єпархії мав свій архів. Що собою представляв монастирський архів досліджуваної нами обителі у його первісному вигляді, як він формувався, де зберігався, якими були його втрати у той чи інший період історії, сьогодні можна лише припускати. Однак, навіть якщо якийсь монастирський архів було частково втрачено, то за непрямыми документами фондів Київської духовної консисторії (Ф. 127), благочинного монастирів Київської єпархії (Ф. 183), опублікованими матеріалами Святейшого Синоду, церковної та світської періодики можна скласти досить задовільний історичний опис будь-якого монастиря Київської єпархії.

Історія монастирських архівів, як джерельної бази їх історії, особливо Київської єпархії, на сьогоднішній день у науковій літературі практично не розроблена. Окремі матеріали архівної спадщини Києво-Видубицького монастиря синодального періоду використано у книзі Т. Кілессо, присвяченій архітектурі та мистецькій спадщині цієї обителі¹. Однак, за увесь пострадянський період в історичній науці відсутні наукові розвідки з означеної у цій статті теми дослідження. Наявні ж матеріали являють собою частковий огляд сучасних фондів низки столичних монастирів.

Метою статті є дослідження складу архівних фондів ЦДІАК України щодо Києво-Видубицького Михайлівського монастиря, аналіз їх матеріалів і характеристика інформаційного потенціалу для вивчення історії обителі синодального періоду (XIX – початку XX ст.).

Джерелами інформації про монастирський фонд є перш за все документи, створені у свій час у монастирі, а також інші фонди ЦДІАК України, що у дослідженні історії Києво-Видубицького монастиря можуть відігравати допоміжну функцію. Сам фонд Києво-Видубицького Михайлівського монастиря, що належав до Київської єпархії, було сформовано на основі монастирського архіву, який був націоналізований радянською владою після закриття обителі у 1924 р.

Комплекс справ Києво-Видубицького монастиря суттєво виділяється серед інших монастирів Київської єпархії за кількісним показником. Архівний фонд цього монастиря у ЦДІАК України вміщує матеріали, які сформовано у трьох описах. Ці описи мають різні хронологічні межі вміщених у них документів: опис № 1 налічує 1249 справ за період 1565-1919 рр., опис № 2 – 1040 справ за 1710-1919 рр. та опис № 3 – 117 справ за 1740-1919 рр.

Суттєвим доповненням архівної джерельної бази історії Києво-Видубицького Михайлівського монастиря є справи фонду № 127 «Київська духовна консисторія». Тут можна знайти укази Святейшого синоду, самої духовної консисторії, розпорядження єпархіального начальства та благочинного монастирів, рапорти архимандритів обителі щодо змін в організації управління монастирем, відомості про його церкви, послужні списки настоятелів і братії, звіти про фінансово-господарську та благодійницьку діяльність.

Не менш важливу групу джерел з історії монастиря складають справи фонду № 183 «Благочинний монастирів Київської єпархії». У класифікації одиниць збереження тут варто виділити низку підгруп. До першої підгрупи документів нормативно-підрядного характеру, такі, як укази Святейшого Синоду про призначення та переведення настоятелів обителі,

¹ Кілессо Т.С. Видубицький монастир. Київ: Техніка, 1999. 127 с.

укази Київської духовної консисторії про призначення, переведення та посвячення в сан духовних осіб і монастирських служителів, а також рапорти настоятелів про виконання наказів духовного відомства. Окрему підгрупу документів цього фонду формують матеріали з інформацією про господарсько-економічне становище монастиря після секуляризаційної реформи Катерини II, положення якої поширилися на територію українських земель і Київської єпархії з 1786 р. Тут вміщено відомості про надходження та використання керівництвом монастиря окладних штатних сум та інші приходно-витратні статті. До наступної підгрупи документів фонду відносимо послужні списки настоятелів монастиря та формулярні списки про якісний і кількісний склад чернецтва.

Усі документи фонду Києво-Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря та матеріали фондів Київської духовної консисторії і благочинного монастирів Київської єпархії, що стосуються окресленої наукової проблеми, нами умовно поділено на шість категорій: нормативно-розпорядча документація та переписка (укази, інструкції, рапорти, клопотання, доповіді), документація особового складу (відомості про ченців, послужні списки настоятеля та формулярні списки братії і послушників, справи про постриг), документи про права на володіння та пільги (акти, виписки, плани володінь і забудови, описи та реєстри церковних речей), документи про конфлікти та їх вирішення (грамоти, судові справи, мирові записи, клопотання, протоколи засідань монастирського духовного собору), фінансово-звітна та господарська документація (платіжні відписи, приходно-витратні книги, господарські книги, відомості, контракти), матеріали про благодійницьку та просвітницьку діяльність монастиря (списки учнів шкіл, екзаменаційні листи учнів, конспекти лекцій, списки хворих у монастирській лікарні).

Нормативно-розпорядча документація представляє собою значний за об'ємом блок документів. Ще за розпорядженнями Генерального регламенту XVIII ст., ці документи повинні були зшиватися у справи, що й робилося скарбником монастиря. У синодальний період посилювалася залежність монастирів від світської та верховної церковної влади. Це, у свою чергу, сприяло зростанню ролі нормативно-розпорядчої документації. З року в рік, упродовж усього синодального періоду на прикладі досліджуваних у цій статті архівних фондів простежується суттєве зростання її об'єму. Фактично, така документація становить до 15% усього об'єму матеріалів фондів.

Тому, окрім здійснення основних духовних потреб, до обов'язків монастирського начальства входило ведення поточної документації та звітність. У системі ділових документів монастирських документів варто виокремити й ті, котрі велися щороку. До них відносяться ревізійні та прибутково-видаткові книги, звіти та рапорти. Документи мали подаватися до Київської духовної консисторії в чітко встановлені терміни через благочинного монастирів, духовні правління або безпосередньо самими настоятелями обителів. Архівні матеріали засвідчують, що упродовж синодального періоду оформленням монастирських документів займався скарбник під безпосереднім наглядом ігумена. Особливістю еволюції діловодства православних монастирів було те, що його склад, структура й оформлення змінювалися під впливом світського та церковного законодавства.

На початку XIX ст. Києво-Видубицький чоловічий монастир керувався указом Київської духовної дикастерії², яку згодом було перетворено в духовну консисторію.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 130. Оп. 1. Спр. 913. 134 арк.

Управління самим же монастирем здійснював архімандрит, повітове духовне правління та духовний собор. До Київської духовної консисторії архімандритом монастиря подавалися доповіді, клопотання, рапорти, які стосувалися, зокрема, призначення та звільнення священників, прийому послушників, різного виду господарських питань³. Частими були і донесення монастиря в Київську духовну консисторію, Київську казенну палату та Київське повітове казначейство з питань церковного, фінансового, господарського та адміністративного управління⁴.

В архівних фондах представлено і внутрішньомонастирську документацію. У справах знаходимо нормативно-розпорядчі документи монастирського начальства. Архімандритами монастиря видавалися накази та розпорядження для виконання відповідними монастирськими посадовими особами та монахами. Зокрема, рішення засідання духовного собору монастиря про прийом на роботу в монастир на посади писарів, сторожів та інших працівників. Тут також вміщуються інструкції правління монастиря економому щодо ведення монастирського господарства, подано зразки книг запису приходу та витрат коштів і продуктів⁵.

Вивчення цієї групи архівних справ засвідчило, що монастир здійснював активну переписку з Київською духовною консисторією, губернськими та повітовим установами, іншими монастирями єпархії.

Характер формування та збереження документації, що стосувалася обліку особового складу монастиря, свідчить про чітке регулювання церковного і монастирського життя з боку держави. Усі монастирі подавали інформацію про склад братії у послужних списках, які формувалися за певними критеріями, підписувалися настоятелями та скарбниками. Послужні списки були індивідуальними (окремо для настоятеля) і груповими (для братії). Вони формувалися на окремих аркушах, мали заголовок, склалися у вигляді таблиці, в якій прописувалися персональні дані: чернече та світське ім'я і прізвище особи, вік, соціальне походження, попереднє місце проживання, місце проходження послуху, навіть зазначалися риси характеру⁶. Послужні списки подавалися регулярно до єпархіального управління, Київської духовної консисторії⁷ та відклялися у фонді благочинного монастирів як звіти, що засвідчують особовий склад обителів⁸. Так, станом на початок ХХ ст. монастир відносився до неспільножительних обителів 1 класу у штаті якого перебували ігумен, 15 ієромонахів, 10 ієродияконів, 21 монах і 13 послушників⁹. У фонді представлено значну кількість особових справ чернецтва монастиря¹⁰.

В архівних матеріалах також відображено і рух чернецтва. Тут подано інформацію про переведення в Київську єпархію та, зокрема, і в Києво-Видубицький монастир ченців з інших єпархій, прийом монастирем послушників і постиг їх у монахи¹¹, смерть архімандритів, монахів, вирішення питання про долю їх майна¹².

³ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 925. 36 арк.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 952. 31 арк.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 706. 74 арк.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 3. Спр. 17. 27 арк.

⁷ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1006. 4 арк.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 453. 228 арк.

⁹ ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 460. 312 арк.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 932. 42 арк.

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 928. 17 арк.

¹² ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 923. 83 арк.

Документи на володіння та пільги завжди найбільше пильнувалися монастирськими діловодами. У київських монастирях вони описувалися індивідуально, досить детально. Для забезпечення їх більшої збереженості з них робили копії. Тут же зберігаються і геометричні плани володіння Києво-Видубицького монастиря й описи його культових, житлових і господарських споруд¹³, про відведення монастирю земель¹⁴ тощо.

Документи судового характеру швидше всього не були предметом особливо трепетного збереження монастирськими діловодами. У фонді архіву спостерігаємо їх не повні тексти, або зустрічаються лише опосередковані згадки. Це можна пояснити тим, що адміністрація обителі розраховувала за потреби отримати копії у відповідних органах. Хоча в архівних фондах і збереглися окремі ордери правління монастиря наміснику, повіреному у судових справах, палатному економому та скарбнику монастиря про перебіг спорів за землі, наприклад, з Києво-Флорівським жіночим монастирем¹⁵.

Документи фондів також свідчать і про те, що монастирським духовним собором часто розглядалися питання порушення правил монастирського співжиття. Тут зберігаються, наприклад, протоколи його засідань, в яких відображено прохання монахів про відсторонення від посади економа монаха Єремії, якого звинувачували у зловживаннях і присвоєнні монастирських продуктів харчування¹⁶.

Відомо, що упродовж багатьох десятиріч років православні монастирі використовувалися для утримання правопорушників і навіть злочинців. Однак з другої половини XIX ст. під тиском змін суспільно-політичної ситуації держава поступово почала звільняти обителі від пенітенціарних функцій. У монастирях Київської єпархії з другої половини XIX – початку XX ст. перебувало уже незначне число осіб на епітимії. Обителі єпархії, як і всі монастирі колишньої Російської імперії, поступово втрачали пенітенціарну функцію стосовно кримінальних злочинців, але ще залишалися місцем відбування покарання для представників духовного стану. Про те, що Києво-Видубицький чоловічий монастир виконував і пенітенціарні функції свідчить його переписка з Київською міською поліцією та земським судом про направлення до монастиря на епітимію священників, церковних служителів, селян і монахів з інших обителей, яких звинувачували у різного виду проступках¹⁷. Переважно, це були злочини морального та сексуального характеру. Завдання, що стояли перед системою покарання – сприяти винуватцям в усвідомленні та виправленні своєї поведінки. За наявними документами можна сформулювати статистику епітимійців Києво-Видубицького чоловічого монастиря, їх соціальне походження та місце попереднього перебування.

Фінансово-економічна та господарська діяльність Києво-Видубицького чоловічого монастиря представляє особливий інтерес. Як і більшість православних монастирів України кінця XVIII – початку XX ст., йому також довелося пережити низку радикальних економічних перетворень. По-суті, за історично короткий період часу обитель пройшла значний шлях: від суттєвих втрат своїх вотчин до значного потім поповнення свого

¹³ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 3. Спр. 8. 1 арк.; Спр. 14. 1 арк.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 9. 9 арк.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 713. 16 арк.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 926. 6 арк.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 956. 116 арк.

земельного фонду, що відбувалося упродовж усього XIX ст. За свідченням архівних документів, сам факт володіння певною кількістю землі не завжди був стабільною та вигідною підмогою для обителі. Крім того, окремі земельні ділянки монастиря знаходилися віддалено від обителі, що створювало додаткові незручності. Значні ділянки монастирської землі були незручними для ведення господарства та не приносили необхідного доходу¹⁸. Більше того, навіть зручні і прибуткові землі також здавалися в оренду. Це було вигідним рішенням, оскільки в результаті накопичення земельного фонду упродовж XIX ст., монастирю ставало все важче самостійно справлятися зі значним об'ємом отриманих земельних угідь. У пореформений період монастирям особливо швидко потрібно було перебудовувати своє господарство на новій капіталістичній основі.

У категорії фінансово-звітної та господарської документації платіжні описи становлять досить значний масив монастирських документів досліджуваного періоду. Їх збереженість та інформативний потенціал засвідчує, що ці документи регулярно включалися у монастирські описи та звіти, до них було досить відповідальне ставлення. Окрім платіжних документів, що подавалися до державних установ, у монастирі почали створювати внутрішні документи, в яких реєстрували сплату податків, пізніше це було оформлено у фінансово-господарські книги. Фінансово-звітна та господарська документація представлена прибутково-витратними книгами, які поєднували в собі обліково-господарські та фінансово-звітні функції¹⁹.

До матеріалів справ фонду Києво-Видубицького монастиря ЦДІАК України увійшли договори та контракти, наприклад, з Київською казенною палатою на вироблення цегли монастирським цегляним заводом, вирубку дерев у монастирському лісі, здійснення столярних робіт на замовлення тощо. Про масштаб господарської діяльності монастиря засвідчує, наприклад, контракт, укладений обителлю з купцем І. Григоренком на передання в оренду монастирських цегляних заводів²⁰. Як і, власне, книга запису білетів Київського приказу громадського піклування та Київської контори комерційного банку на суми, внесені на користь Києво-Видубицького монастиря²¹.

Активну фінансово-господарську діяльність монастиря упродовж усього досліджуваного періоду засвідчує масив справ з його договорам з містянами, державними та монастирським селянами, наприклад, про передання в оренду монастирського риболовного озера «Бондарха» і дозвіл на рибний вилов на річці Веті, а також передання в оренду монастирських млинів і цегляних заводів²². Також монастир регулярно подавав до Київської казенної палати виписки із прибутково-витратних книг про суми, витрачені на ремонт монастирських церков та інших споруд²³.

Здавна православні монастирі в історії України відігравали важливу соціальну роль, надавали дієву соціальну допомогу різним категоріям населення, здійснювали духовно-моральний вплив на мирян. У діяльності багатьох монастирів Київської єпархії

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 802. 39 арк.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 948. 12 арк.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 892. 6 арк.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 958. 79 арк.

²² ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 962. 207 арк.

²³ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 946. 140 арк.

благодійницька та просвітницька діяльність стали важливими завданнями їх соціальної діяльності. Серед них варто назвати організацію та збір пожертв²⁴, створення при монастирях лікувальних і навчальних закладів; допомога воїнам і членам їх родин; утримання прочан в обителях тощо. Просвітницька діяльність разом з благодійництвом активно здійснювалися практично в усіх монастирях Київської єпархії.

Так, Києво-Видубицький монастир мав притулок для догляду за бідними пристарілими священнослужителями, притулок зі школою для дітей бідних родин і сиріт усіх станів²⁵. При притулкові були організовані: школа ремісничої праці – столярства, малярства, крою, крівлі, а також школа церковного співу.

Таким чином, усі використані архівні матеріали дозволяють детально дослідити історію Києво-Видубицького Михайлівського чоловічого монастиря XIX – початку XX ст. та сформулювати уявлення про його основні напрями діяльності. Зокрема, у ході дослідження матеріалів заявлених вище архівних фондів встановлено, що обитель було засновано у 1070 р. Після секуляризаційної реформи 1786 р. монастир було віднесено до штатних обителей 3 класу, а з 1842 р. він набув статусу 2 класу. На початку XX ст. його було переведено у статус обителей 1 класу.

У синодальний період монастир перебував в єпархіальному управлінні. Очолював його ігумен у сані архімандрита. За статутом, що регламентував облаштування й уклад життя обителі, монастир був неспільножительним. Матеріали архівних фондів ЦДІАК України засвідчують, що Києво-Видубицький Михайлівський чоловічий монастир у XIX – на початку XX ст. був потужним архітектурно-господарським комплексом, вів активну фінансово-економічну, господарську, благодійницьку та просвітницьку діяльність, мав значний вплив соціально-культурне середовище міста Києва та регіону.

Oleksandr Chuchalin

Uncovering the History of Vydubychi Monastery from the 19th to early 20th centuries using Archival Records from the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv

Abstract. The article provides a comprehensive survey of the sources found in the archival holdings of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, focusing on the history of Vydubychi Monastery, i.e., a prominent spiritual hub from the 19th to early 20th centuries. The author has systematically gathered and examined materials from these archival collections, assessing their informational significance. The findings indicate that the primary sources of information regarding the monastery predominantly originate from documents produced within the monastery during its operational period.

Vydubychi Monastery boasts a remarkably extensive collection of archives, surpassing other monasteries in the Kyiv Eparchy. These comprise materials catalogued across three inventories, each representing distinct chronological periods of the contained documents. The author has categorized all documents within the fund into five groups: 1) regulations and

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 917. 5 арк.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 130. Оп. 2. Спр. 917. 5 арк.

directives, 2) personnel records of the brotherhood, 3) papers related to property ownership and benefits, 4) financial and accounting records, 5) materials on the monastery's charitable and educational activities.

The administrative records of the monastery document its land ownership, income and expenses, property changes, construction of religious and economic buildings, as well as the management of charitable and educational initiatives.

The article aims to describe the current archival sources related to the monastery's history and also identify important avenues for potential research into the monastery's past for future scholars. The primary emphasis is placed on the written sources housed within a distinct fund at the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Keywords: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, fund, materials, Vydubychi Monastery, Kyiv eparchy, economic activity, charitable activity